

Noord boven?

**Wat is er fout aan het bijschrift van de kaart hiernaast?
Op één feit na: alles.**

Een kaart van Holland door Mercator. De enige informatie die klopt aan bovenstaand bijschrift is dat het een kaart van Holland door Mercator is. Om precies te zijn is het de kaart van Holland en Utrecht die Gerard Mercator in 1585 in een voorloper van zijn *Atlas* publiceerde.

Een kaart van Holland door Mercator. Vroeger werd Holland, zoals ook hier, dikwijls 'gekanteld' afgebeeld. Dit verklaart hoe de Noordzee en de voormalige Zuiderzee aan hun naam komen

Vroeger werd Holland, zoals ook hier, dikwijls 'gekanteld' afgebeeld. Hiermee wordt bedoeld dat de kaart met het westen boven is getekend. Dit wordt 'gekanteld' genoemd omdat men ervan uitging dat Holland in de 'natuurlijke situatie' het noorden boven heeft. Maar is dat wel zo natuurlijk? Met andere woorden: staat het noorden op een kaart boven omdat dat de enige juiste mogelijkheid is? Zijn afwijkingen dan 'gekanteld', 'scheef' of gewoon fout?

Oriëntatie in het verleden

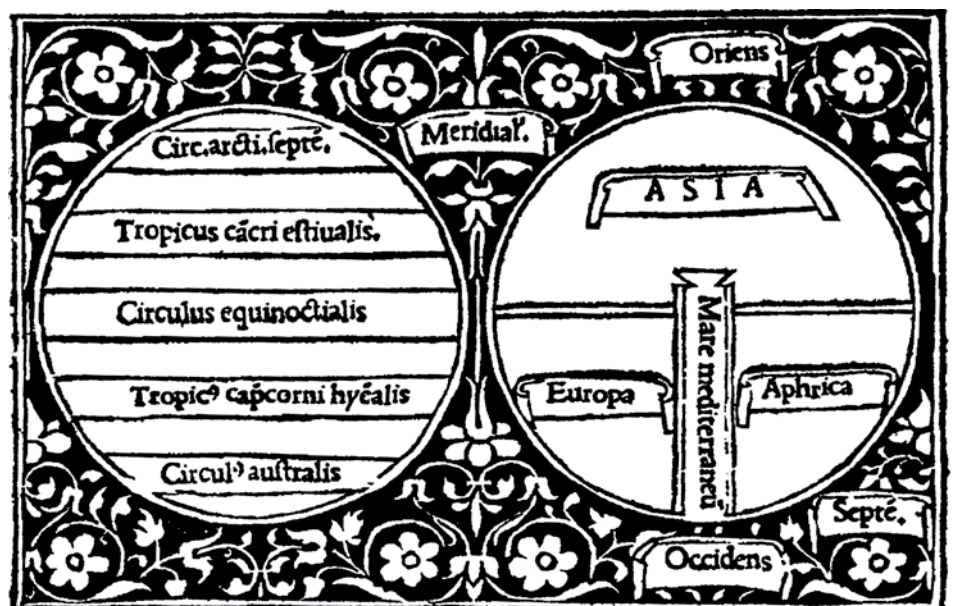
Uit de oudheid zijn nauwelijks kaarten overgeleverd, we kunnen dus geen uitspraak doen over de manier waarop de Grieken en Romeinen hun kaarten oriënteerden. In de geografie had men een voorkeur voor het noorden – Ptolemaeus, de Griekse geograaf uit de tweede eeuw na Christus, tekende de kaarten in zijn *Geographia* met het noorden boven. Van hem is overigens ook het geografisch coördinatensysteem afkomstig. De geografische kennis in zijn tijd was beperkt tot de Middellandse Zee, het Midden-Oosten en dan oostwaarts tot India. Dit gebied is in oost-westrichting veel langer dan in noord-zuidrichting. Ptolemaeus sprak daarom van 'lengte' voor de oost-westrichting en 'breedte' voor noord-zuid. En dat doen we nog steeds, hoewel 'lengte' en 'breedte' op een bol dus bepaald onlogisch is.

Uit de late middeleeuwen zijn ruw gezegd twee soorten kaarten overgeleverd. De *mappaemundi*, of schetsmatige wereldkaartjes, en de portolaankaarten. *Mappaemundi* zijn cirkelvormige schetsjes die hetzij

de verdeling van de continenten (T-O-kaarten) hetzij de klimaatzones (zonekaarten) willen laten zien. Zonekaarten zijn altijd met het noorden boven getekend, T-O-kaarten hebben altijd het oosten boven.

Portolaankaarten zijn een speciaal soort zeekaarten, of liever gezegd: kustkaarten. Op

de kaarten zijn kustlijnen getekend met onnoemelijk veel toponiemen: namen van havens, kappen, riviermondingen enzovoort. Deze namen staan loodrecht op de kust getekend, en altijd aan de landzijde. Het binnenland is niet getekend. Over het gehele blad lopen lijnen die de navigatie vergemakkelijken.

Zonekaart (links) en T-O-kaart (rechts) uit Giacomo Foresti's *Novissime Hystoriae*, Venetië 1503

Percentage kaarten met bepaalde oriëntatie per periode

Periode / Oriëntatie	noord	oost	west	zuid
1150-1500	37	13	23	26
1500-1550	57	5	5	31
1550-1600	94	2	2	2

De oriëntatie van deze kaarten is niet altijd even eenvoudig te bepalen. De enige manier om te bepalen wat de kaarttekenaar de 'bovenkant' vond, is te kijken naar eventuele decoratieve elementen (bergen, steden, wapenschilden) en die staan vaak alle kanten op. Eigenlijk kun je de portolaankaarten van alle kanten bekijken. Dat gebeurde wellicht ook, als ze aan boord van een schip op een tafel gespiegeld waren. Maar als er sprake is van een oriëntatie, is dat wel meestal noord.

Aan het eind van de vijftiende eeuw wordt Ptolemaeus' *Geographia* herontdekt. Daarmee, en eveneens onder invloed van de grote ontdekkingsreizen uit die tijd, vindt de geografische renaissance plaats. Er worden meer en meer kaarten gemaakt en ook worden er vanaf het midden van de zestiende eeuw atlanten geproduceerd. We kunnen stellen dat kaarten pas vanaf ongeveer 1500 algemeen in gebruik kwamen.

Catherine Delano-Smith berekende de bovenstaande percentages (vooral op basis van Engelse manuscriptkaarten (1150-1500) en gedrukte kaarten (1500-1600)).

Argumenten voor het noorden

De vraag naar de argumenten om het noorden boven te zetten, leeft erg onder kaarthistorici. Een aantal jaren geleden vroeg iemand aan de e-maildiscussiegroep Maplist: 'De vroegste kaarten hadden het oosten boven. Wanneer veranderde de gebruikelijke oriëntatie naar noord boven?' (19 april 2002). Een soortgelijke vraag kwam in augustus 2003 en nog eens in maart 2008. Daaruit kwamen enkele ideeën:

- De invloed van Ptolemaeus.
- De geografische renaissance begon met de herontdekking van zijn werk.

- De invloed van globes.

Een aardglobe werd altijd zo neergezet dat het noordelijk halfrond boven was. De onderkant van een globe is namelijk nauwelijks te zien. Aangezien alles op het noordelijk halfrond gebeurde, zette men dat

deel boven (indien nodig kon je natuurlijk ook de globe andersom plaatsen). Men raakte zo gewend aan de vormen van de landen met het noorden boven en ging dat ook meer en meer op kaarten doen.

Das ist der Romweg van Erhard Etzlaub, tweede druk 1501. Op het zuiden georiënteerde wegenkaart van Midden-Europa. Rome ligt bovenaan iets links van het midden. Onderaan is Denemarken herkenbaar. Voor de kust van Holland staat 'Wester See' en oostelijk van Jutland 'Oester See'

De conclusie is eigenlijk dat er geen natuurlijke reden is om het noorden bovenaan een kaart te plaatsen. Het noorden boven is een kwestie van gewoonte, van een traditie die eigenlijk niet eens een precieze reden nodig heeft. Iemand maakte de vergelijking met de kant van de weg waarop je rijdt. Rechts of links, dat maakt weinig uit. Maar als iedereen in een land links rijdt, dan is het handig om dat ook te doen, of het nu verplicht is of niet. Een kaartenmaker kan gemakkelijk afwijken van de noordoriëntatie als hij dat om een of andere reden nodig vind.

Een andere richting

Er zijn twee belangrijke redenen om een andere richting boven te zetten: reis- of kijkrichting en esthetica/papierformaat. Beide redenen zijn overigens nog steeds even geldig.

- Reis- of kijkrichting.

Veel mensen hebben moeite om op een (op het noorden georiënteerde) kaart links en rechts uit elkaar te houden als ze naar het zuiden gaan. Je moet goed in de gaten hebben dat als de bestemming op de kaart links van de weg ligt, je rechtsaf moet gaan. In zo'n geval is het gemakkelijker om een op het zuiden georiënteerde kaart te hebben. Dat vond Erhard Etzlaub al toen hij een kaart

maakte voor de Duitse pelgrims die in het heilige jaar 1500 naar Rome wilden reizen. Hij tekende dus een kaart van Midden-Europa met Rome in het midden boven en de Duitse landen op de onderste helft van de kaart. Zo konden de pelgrims Rome als het ware vóór hen zien liggen.

Hetzelfde doet de gemeente Delft. Als je de stad binnen komt rijden, dan staan er zoals overal stadsplattegronden. Maar in Delft zijn de kaarten zo getekend dat je de stad als het ware voor je ziet liggen. Kom je uit het zuiden, dan staat op de kaart het noorden boven; maar kom je uit het noorden, dan staat het zuiden boven.

In 1999 verscheen er een atlas *Upside down Nederland 1:200.000, de handigste reisatlas van Nederland*, en een losse kaart *Nederland upside down, de handigste autokaart van Nederland*. Het is een wegenkaart van Nederland op twee manieren: de eerste met het noorden, de tweede met het zuiden boven: 'De nieuwe manier van kaartlezen – geen oriëntatieproblemen – handig en overzichtelijk – voor de heen- en terugreis – links blijft links, rechts blijft rechts – maakt reizen en autorijden veilig en gemakkelijk'.

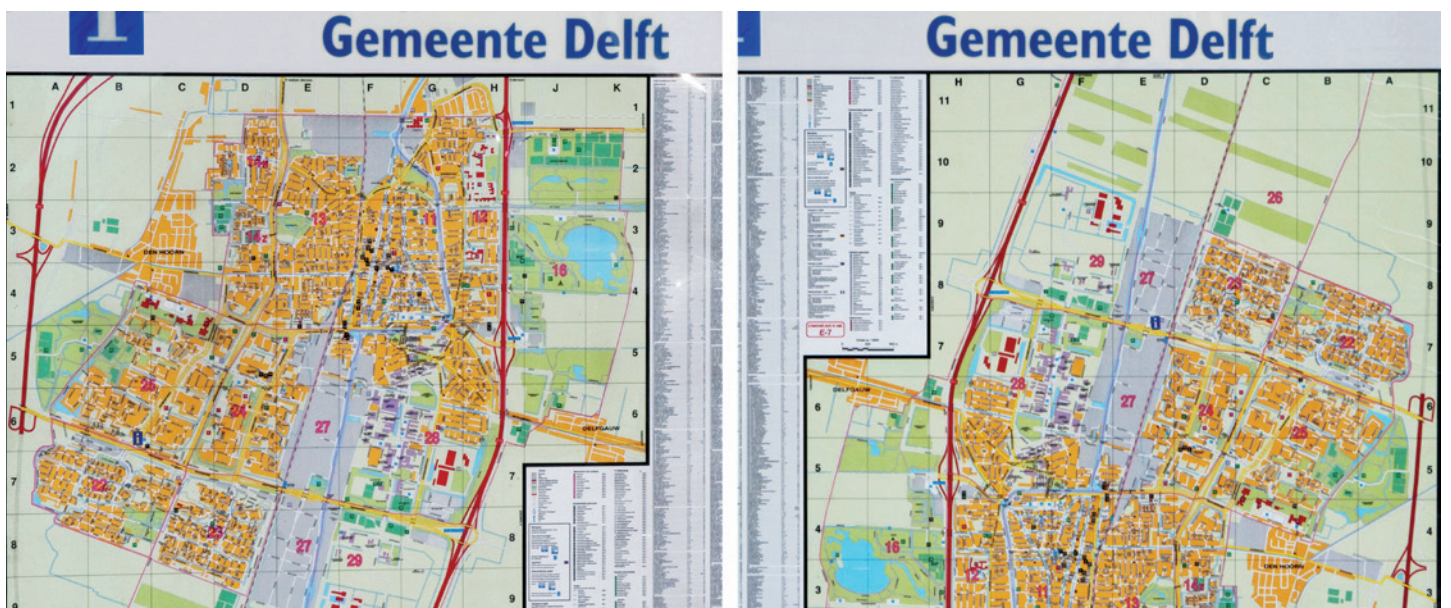
- Papierformaat.

De meeste kaarten hebben een formaat dat

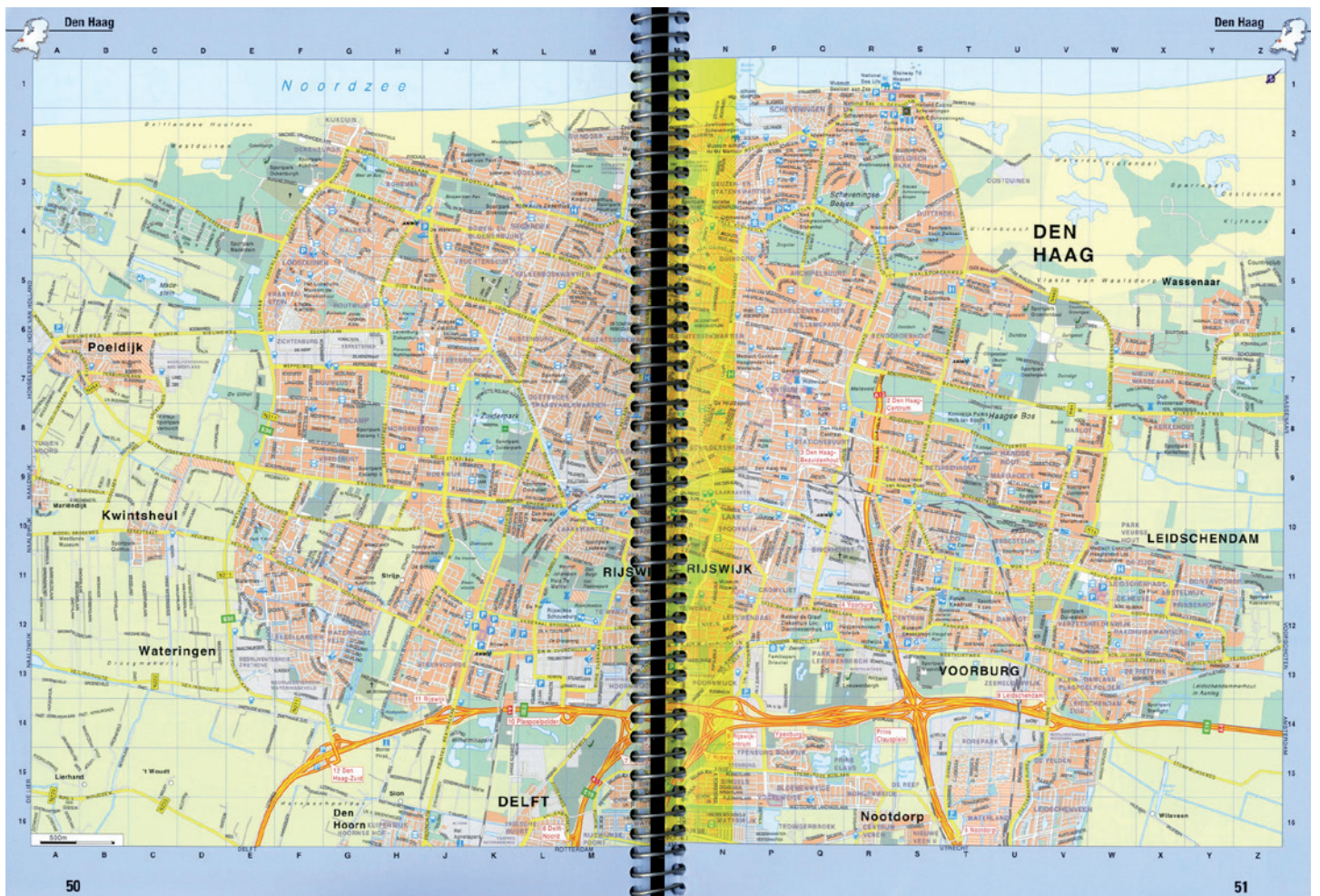
breder is dan hoog. Dat geldt voor kaarten die aan de muur gehangen moeten worden, en ook voor atlaskaarten, die twee naast elkaar liggende bladzijden van een boek vullen. Is een gebied in noord-zuidrichting groter dan in oost-westrichting, dan kun je dat gebied beter afbeelden met de noord-zuidrichting evenwijdig aan de langste zijde. In zo'n geval komt het westen of het oosten boven. Gebieden die zo'n vorm hebben, zijn bijvoorbeeld Holland, de Nederlanden, Portugal, en ook Chili.

Kijk ook eens naar de plattegronden van Den Haag. Op een plattegrond van die stad met het noorden boven staat linksboven een grote driehoek zee. Het papier wordt veel economischer gebruikt als de kustlijn evenwijdig aan de kaartrand is getekend. Omdat de stad vrijwel vierkant is, wordt zo het papier goed gevuld. De zee en omliggende plaatsen nemen dan minimale plaats in, maar de kaart is wel op het noordwesten georiënteerd (zuidoost zou ook kunnen, maar dat heb ik nooit gezien).

De conclusie moet zijn dat 'noord boven' een wijdverbreid gebruik is, en handig om je aan te houden, behalve als je een goede reden hebt om een andere windrichting boven te zetten.

Informatieborden in de gemeente Delft. Links een stadsplattegrond met het noorden boven, rechts met het zuiden boven

Plattegrond van Den Haag met het noordwesten boven. Uit: ANWB Stratenatlas 2005-2006

Noordzee en Zuiderzee

Terug naar het bijschrift onder de kaart op bladzijde 15. Dit verklaart hoe de Noordzee en de voormalige Zuiderzee aan hun naam komen. Een variant is de Ooster- en Westerschelde, die op dezelfde manier aan hun namen zouden zijn gekomen.

Deze stelling gaat uit van twee hypothesen:

- 1 Mensen die een anders georiënteerde kaart zien, gaan er automatisch van uit dat het noorden boven is getekend.
- 2 Kaarten zijn ouder dan de betreffende namen, en namen van zeeën en rivieren worden aan de hand van kaarten gegeven.

Mercator oriënteerde in zijn *Atlas* van 1595 9 van de 103 kaarten niet op het noorden (west boven: Bourgondië, La Franche Comté, Holland, Boven-Elzas, Beneden-Elzas, Midden-Italië, Zuid-Italië en Ierland, en bij de cirkelvormige Noordpoolkaart het

noorden in het midden). Abraham Ortelius publiceerde in 1570 een atlas *Theatrum Orbis Terrarum* (nu gezien als de eerste atlas) met 53 kaartbladen met daarop 64 kaarten; van deze 64 zijn er 48 op het noorden georiënteerd, 6 op het oosten, 5 op het westen, 2 op het zuiden, 2 op het noordwesten en 1 op het noordoosten.

Laten we eens specifiek naar Holland kijken. Van die provincie bestaat een goed overzicht van alle gedrukte kaarten. De eerste gedrukte kaart van Holland is die van Jacob van Deventer, eerste editie 1542, tweede editie 1558. Deze kaart heeft het noorden boven en bevat de namen 'De Noordt Zee' en 'De Zuider Zee'. Deze kaart is diverse keren nagevolgd.

De eerste niet op het noorden georiënteerde kaart van Holland is die van een zekere CDH uit 1565. Deze kaart heeft het oosten boven. 'De Zuyder Zee' staat hele-

maal bovenin de kaart, 'De Noordt Zee' staat links, bij Texel. Ook deze kaart is nagevolgd, onder meer door Abraham Ortelius die op zijn kaart van 1570 ook het oosten boven heeft.

De eerste kaart van Holland met het westen boven is een klein kaartje in de *Spiegel der Werelt* uit 1577. Ook daarop staat de naam 'De Zuyder Zee' (de Noordzee is op dit kleine kaartje niet van een naam voorzien).

In de zestiende eeuw zijn er 28 gedrukte kaarten van Holland vervaardigd; 13 daarvan hebben het noorden boven, 8 het westen en 7 het oosten. Hieruit blijkt dus dat:

- 1 er wel een voorkeur bestaat voor een oriëntatie op het noorden, maar dat anders georiënteerde kaarten zo vaak voorkomen dat gebruikers daaraan wel gewend zijn en er niet automatisch van uitgaan dat het noorden wel boven zal zijn

Oudste kaart van Holland (Jacob van Deventer 1558). Noord boven

2 dat de namen Noordzee en Zuiderzee ouder zijn dan de eerste kaarten.

Maar hoe komen Noordzee en Zuiderzee en Oosterschelde en Westerschelde dan aan hun naam? Noordzee en Zuiderzee moeten worden gezien vanuit Friesland (dat zich van Alkmaar tot Bremen uitstrekt). De Noordzee ligt ten noorden van Friesland (in het Deens wordt echter ook over Westzee gesproken).

De Ooster- en Westerschelde is wat ingewikkelder. Oorspronkelijk was de Oosterschelde de monding van de Schelde, en heette dan ook gewoon Schelde. Later is er bij Antwerpen aan de westzijde een aftakking ontstaan die verbinding maakte met het veenriviertje de Honte. Beide takken werden respectievelijk Ooster- en Westerschelde genoemd en behielden hun naam ook nadat ze enkele kilometers ten noorden van Antwerpen een grote bocht naar het westen maakten, waarbij de Oosterschelde ten noorden van de Westerschelde kwam te liggen. Deze namen zijn overigens nog betrekkelijk jong. Op de

Kaart van Holland in de atlas van Ortelius 1570. Oost boven

Kaart van Holland in de atlas van Filips Galle 1577. De eerste kaart van Holland met het westen boven

kaarten van Zeeland van Van Deventer en Mercator (beide met het noorden boven!) heet de Oosterschelde nog gewoon 'Scelde' en de Westerschelde 'Honte' en 'Dollaert'. In de atlassen van Blaeu (vanaf 1634) is sprake van 'De Oosterschelde' en 'Den Hont ofte Westerschelde'. Overigens, van Zeeland zijn nooit op het westen georiënteerde kaarten gemaakt.

Tot slot

Laten we dus de verhalen dat Noordzee en Zuiderzee, Ooster- en Westerschelde en

wellicht nog andere wateren en gebieden hun namen kregen van mensen die een niet-noordgeoriënteerde kaart foutief interpreteerden naar het rijk der fabelen verwijzen. Leuke verhaaltjes, maar zonder enige werkelijkheid.

Peter van der Krogt

Vanaf 2013: Jansonius-conservator Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam

p.c.j.vanderkrogt@uva.nl